

ԱԶԳԱՅԻՆ

Հայր և Հայաստան :

Ա .

Որչափ որ քաղցր կու գայ մարդուս՝
օտարին բերնէն ելած գովութիւնը ,
այնչափ ալ մտածութեան առիթ մըն է
տուած պարսաւը : Իրաւ է որ նախա-
պաշարմունքը , լաւ չճանչնալը և վեր 'ի
վերանց քննութիւնն ու ծուռ աղբիւրնե-
րը կրնան օտարին դատաստանը շատ չա-
փաւորել , բայց ոչ երբէք արհամարհելի
պիտի սեպուի ճշմարտասիրի մը առջև :
Լոյսպէս համարելու է նաև օտարի մը՝
ազգի մը վրայ ըրած դիտողութիւննե-
րը : Իրաւ մեր ազգին վրայ գրող Լու-
րոպացւոյ մէջ շատ ծուռ և անհաւա-
նական դատաստաններ կան , բայց կան
անոնց հետն ու մէջ՝ նաև գիտնալու և
անդրադառնալու ճշմարտութիւններալ ,
զորոնք կը փափաքինք որ ազգերնիս ալ
ճանչնար , ու իրեն քննութեան նիւթն
ընէր , որով և 'ի բազումն օգտուէր , և
ոչ թէ արհամարհութեամբ անցներ
կամ անարգեր իր մէկ քանի լրածէն
կամ կարգացածէն ընդհանուր մը հե-
տեցրնելով՝ թէ օտարազգեաց մեր վը-
րայ գրածները ծուռ են ու սխալ . վասն
զի որչափ որ առջի ժամանակներու տը-
գիտութիւնը՝ նոյն ատենի հեղինակնե-
րու գրութեան վրայ ազդած ալ է նէ ,
սակայն այս վերջի ժամանակներուս ան-
խոնջ խուզարկութիւններուն առջև՝ Հայն
ալ իր պարծանքներովն ու թերութիւն-
ներովը , ըստ բաւականի և ըստ հմու-
թեան մատենագրաց , 'ի հանդէս առ-
նուած է , և շատ անգամ ուղղատես
դատաստաններու ալ նիւթ եղած :
Ի՞նչքա՞ն ասոնցմէ երբեմն երբեմն թարգ-
մանէնք անխտիր՝ մեր ընթերցողաց ա-
ւելի կարեւոր սեպած հատուածնիս՝ ազ-
գերնուս գիտութիւնը և օգտին համար :
Լոյս անգամու զրած հատուածնիս
Լոյսարդ Ը արդոնբաղմահմուտ Գաղ-
ղիացւոյն է 1839ին գրած : Համառօտ՝

բայց ըստ բաւականին ճիշդ տեղեկու-
թիւն մը կու տայ Հայաստան աշխար-
հին և իրեն բնակչացը վրայ : Օտ-
մանալի է մանաւանդ իր մեր ազգին
վրայ ցուցուցած սէրն ու համարումը .
որուն համար պէտք է մենք ալ երախ-
տագիտութեամբ մը ներենք իր մէկ
քանի անճշգրութեանցը , ինչպէս են օ-
րինակի համար Տապանին համար ըսա-
ծը , 1) անայ հիւսիսային կողմի բնական
լեռը (ամիրամայ ձեռագործ համարե-
լը , մեր ազգին թուոյն , սովորութեան-
ցը վրայ ըսածները , և այլն . դարձեալ
հեղինակին յիշած արմաւենին ու կի-
տրոնի ծառն չենք գիտեր թէ Հայաս-
տանի մէջ ո՞ր կը գտնուին :

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայաստան երկիրը պէտք չէ անտար-
բերաբար մը հաճկաց , Պարսից և փոքր
Եւրոպացի գաւառներուն մեծ մասին հետ
շփոթել խառնել . վասն զի թէ որ պատ-
մութեան կողմանէ զինքը մտածենք՝
կը տեսնենք որ մեծամեծ յիշատակաց
արժանի դէպքերու թատր մը եղած է :
Պէտք է որ աշխարհքիս տարեգրու-
թեանցը մէջ Հայաստանի անունը բո-
լոր մէկալ ուրիշ երկիրներէն առաջ յի-
շատակուի , որովհետեւ արւանդութեանց
նայելով , ինքն Հայաստան մարդկու-
թեան ազգի առաջին խանձարուրքն ե-
ղած է , օթեւան մեր նախածնողաց և
երկրաւոր դրախտը : Ինքը դարձեալ
առաջին երկիրն եղաւ զոր ջրհեղեղէն
ետքն ալ մարդուս ոտքը կոխեց . վասն
զի ըստ հաւանականագոյն կարծեաց՝
երբ ջրհեղեղին ջուրերը սկսան ցած-
նալ՝ Լոյսայ տապանը հայկական Լոյս-
րատ լեռան բարձր գագաթին վրայ
հանգչեցաւ , զոր բնակիչքը դեռ ին-
չուան հիմա Գաղաթի լեռ կը կոչեն , և
որուն վրայ , ինչպէս տեղացիք կը հաս-
տատեն , սրբակրօն ճգնաւորներ Տա-
պանին սրբազան մասունքներէն միշտ
կը պահեն , որն որ յաւիտենական սառե-
րու տակ դեռ անապական կը կենայ :

Լոյսպէս շքեղ կերպով մը սուրբ

զրոյ պատմութեանցը հետ կապուած ըլլալէն զատ, Հայաստան աշխարհը արտաքին պատմութեանց մէջ ալ ոչ ինչ նուազ երևելի եղած է՝ Շամիրամէն սկսեալ մինչև ի Սիհրգատ։ Ընկէ ետև ալ ինչ որ Հռովմայեցւոց ինքնակալութեան, արևելեան կայսերաց, ու բիւզանդական տէրութեան վրայ ատեն ատեն ցնցմունքներ եղան, Հայաստանու վրայ ալ ազդեցութիւններն թողուցին։ Երբեմն օտար տէրանց տակը երբեմն ալ ազգային թագաւորներով կառավարուելով, երբեմն ալ զատ զատ մանր իշխանութեց բաժնուեցաւ։ Բայց ետքը Տաճկի ցեղին արևելք հաստատուելէն յառաջ եկած յեղափոխութիւնները զինքը զարկին տակն ու վրայ ըրին։ Եւ իր դիրքը մէկ կողմանէ Տաճկի երկրին ու մէկալ կողմանէ պարսիկներու մէջ իյնալով, Հայաստան երկու կողմանէ ալ ունեցած նախանձորդութեանց նպատակ եղաւ, որոնց վրայ աւելցաւ երրորդ իշխանութիւմ՝ ալ, Ռուսաստան, որ այսօրուան օրս Հայկական սահմանագլուխներուն վրայ մէկալ երկու տէրութեանց ախոյեան կը կենայ։

Յիշատակարանները, որ գրաւոր պատմութեան ապացոյցից նեցուկներն են, Հայաստանի մէջ չեն պակսիր, ու դեռ ինչուան հիմա կը կենան։ Եւ մանաւանդ Շամիրամայ մեծութեանն ու հանճարոյն թողած հետքերը շատ նշանաւոր են։ Հիմակուան Սան քաղքին, զորն որ հին ատեն Հայու լեզուով Շամիրամակերտ կը կոչէին, հիւսիսային կողմանէ լեռ մը բարձրացընէլէն ետև, Բսորւոց թագուհին հոն պալատներ և պարտէզներ շինեց, որոնց ամենաճոխ նկարագրութիւն մը կու տայ Ե դարու հայ ժամանակագիր մը, զոր հիմակուան քննութիւնները շատ շատ իբրև չսփառանց կարենան մեղադրել։ Բայց ձեռագործները, որոնք Բաբելոնի հրաշալիքները կը յիշեցնեն, ի վերայ այսր ամենայնի Հայաստանի ամենէն փառաւոր աւերակները ասոնք չեն։ Ընի նախնի Հայաստանեայց մայրաքաղաքներէն մէ-

կը, իր չորս կողմը պատող կրկնապարիսպ որմոյն ու աշտարակներուն մեծամուր շինուածքովը ու իր բոլոր յատակը սփռած սիւներու փոշուովը, բեկորներովը, քանդակներովն ու խոյակներովը մարդուս միտքը սքանչացընէլէն ետքը՝ կը թողու որ յապուշ կրթինք իր նախնի թագաւորաց արքունի պալատին վրայ, որ քաղքի մը պէս ընդարձակ է, յատակը ամենագեղեցիկ խճանկար՝ ծածկած, ու կէս մը փլած պատերուն ու կամարներու վրայ քանդակագործութեան արուեստին հրաշալիքներ կը տեսնուին։ . . .

Բայց իր դէպքերուն ու ձեռակերտացընչանաւորութենէն զատ, Հայաստան իր արտաքին տեսլեամբը յատկութիւններովն և ունեցած բնական ձիւքերովն ալ բաւական է մեր հետաքրքրութիւնը շարժելու։ Տիարպէքիրի, Քիւրտիստանի, Շիրուանայ, և Սլաւստանի մէջ տեղ Հայաստան բարձրագիր դաշտ մը կը ձևացընէ, որուն չորս կողմերը ու մէջ տեղուանքը լեռներու դօտի կը բարձրանան, որոնց յաւիտենական ձիւներով ծածկուած գագաթներէն կը բղխին Տիգրիս և Եփրատ գետերը։ Ըմէն օդաբաժին, ամէն տեսակ տունկեր ու կենդանիներ, ամէն երկնային ու երկրաւոր օգերեւոյթ ու ամէն բնութեան գեղեցկութիւնները Հայաստանու սահմաններուն մէջ կը պարունակուին։ Եկարչական բացատրութիւն մը ըսելով, այնպէս մը կ'երևայ որ Սպարհա և Բիբիկէ իրենց սեփական կերպարանքովն ու յատուկ նկարագրութիւններովը՝ Հայաստանու մէջ եկած միացած ըլլան։ Հոն կը տեսնես արմաւենին եղևնի ծառին հետ մէկտեղ, ընկուզենին կիտրոնի ծառին քով կեցած, և վայրագ արջերու աղաղակներուն՝ առիւծը մոնչմամբ կը պատասխանէ։

Բայ փառաւոր երկրին մէջ բնակող ազգն ալ իր բարուցը ու իր հիմակուան սովորութիւններուն պատճառաւ՝ բննութեան արժանաւոր բան մըն է։

Հայոց ազգը գրեթէ 1,700,000 հոգիի կը հասնի, որ երկու առանձին մաս կը բաժնուի թէ կը բաժնուին : Ա՛յկ մասը Տաճկաց և Պարսից տուած հեղուծիւններէն փախչելով, ու մէկալ կողմանէ բախտայոյզ շահախնդրութենէ ձգուելով, հրէից պէս ամէն աշխարհք ցրուած են : () տար ազգաց մէջ յաճախելովն ու վերաբերելովը, կամաց կամաց իրենց բնական, մտաւորական ու բարոյական զծագրութիւնները այլայլեցին : Այոց բուն աս համաշխարհիկ ժողովրդեան ունեցած ձիրքն ու բնական պատրաստականութիւնը՝ կարգի կանոնի ճկուն ու սնտեսութեան ոգին է, ու վաճառականութեան ու ճարտարութեան զարմանալի յաջողակութիւն մը, զորն որ միշտ պահեր է ու միշտ զարգացուցեր : Իսկ մէկալ մասը իրենց ծննդեան երկրին սիրովը, որն որ ընկճեալ ազգաց վրայ այնպէս կենդանի ու սրտաշարժ բան մըն է, իրենց պապերուն հայրենիքը մնացին, ուր որ գրեթէ առ հասարակ երկրագործութեան, վաճառականութեան, ճարտարութեան և արհեստից կը պարապին : Այս բուն Հայաստանցիք՝ ամենեւին անարատ պահեցին Հայոց ցեղին գեղեցիկ պատկերը . հասակնին բարձր է և վայելուչ, գէմբերնին ազնուական և շնորհալի, բնաւորութիւննին քաղցր, մարդասէր և բարեզգեաց, ու կեանքերնին՝ նահապետական կենաց խիստ բայց սիրալիր պարզութեան մէջ կ'անցընեն : Հարսանեաց և թաղման հանդէսները, որոնց արարողութեանց մէջն է որ աւելի կերպով մը ամենայն ազգաց առանձնականութիւնը կ'երևայ, Հայոց մէջ քանի մը շատ հետաքրքրական պարագաներով կը կատարուին : Երբ հարսնախօսութեան պայմանները կը լմննան... որոշեալ օրը ազգականները բարեկամները ու երաժիշտներ փառաւորապէս ձիերու վրայ հեծած, եկեղեցի կու գան . մէջտեղը կը փայլի փեսան, երեսը արծաթահիւսքօղով մը գուցած որն որ ինչուան մէջքը կը հասնի, իսկ հարսը քովը՝ նոյնպէս ճերմակ քօ-

ղով մը գլխէն ինչուան ոտքը ծածկուած, բաց ՚ի աչուրներէն : Հարսն ու փեսան առաջ կ'անցնին երկայն երիզ՝ մը մէյմէկ ծայրէն բռնած . և այս երիզը այլաբանական նշան մըն է այն կապին որ քիչ մը ատենէն զիրենք պիտի միացունէ : Ա երջէն խել մը օր խնջոյք և օտներ կ'ըլլան, ու այնպէսով կը լմննայ հանդէսը :

Յուզարկաւորութեան ու թաղման հանդէսներն ալ աւելի անով զարմանալի են որ հիմկու ազգաց հետ շատ բանի մը մեծ նմանութիւն ունին այն տիւր արարողութիւններուն մէջ . թաղմանէ ետեւ խնջոյք մը կը պատրաստուի մեռելոյն տունը անոնց համար որոնք որ թաղման հանդիսակից էին, և Այս տիւրացոյն պէս ամենէն աղքատ ողորմելի Հայն ալ ունեցածը չունեցածը կու տայ, որպէս զի իրեններուն մէկին մեռելին թաղումը պատշաճ հանդիսով կատարուի :

ԱՇԽԱՏԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պոմպէա և Հերքոշանոն քաղաքները ² :

Թէ որ Ա՛խենէի մէջ այնչափ փնասներ պատճառեցան հրաբուխ լերանը բռնկելէն, հապա ինչ եղած պիտի ըլլան Պոմպէա և Հերքուլանոն քաղաքաց բնակիչքը՝ որոնք այնչափ մօտիկ էին Ա՛եսուլի : Տիտոս կայսրը այն մեծ թշուառութիւնը առիթ առաւ իր գրեթէ սրտին խնամքը և ժողովրդասէր բարքը ցուցնելու : Ա՛յկէն մասնաւոր անձինք որոշեց՝ որպէս զի կործանուած շէնքերը նորէն կանգնելու խնամք ունենան : Այս բաւական չէ . անձամբ ալ սիրտ կու տար լքելոց, և կարօտելոց կ'օգնէր . և անով իր կայսերութեան ժամանակ՝ այն խեղճ քաղաքաց թշուառ վիճակը կերպով մը լաւցաւ . իսկ առ Բերիանոսիւ՝ աւելի պայծառութե հասաւ : Սակայն Քրիստոսի 471 թուին

1 Գ. Է. Écharpe.

2 Տես երես 235 :